

ना० गोपाल कृष्ण गोखले
यांचें चरित्र.

रा. गोपाळ कृष्ण गोखले

यांचें चरित्र.

मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् ।

—महाभारते विदुला

लेखक—

डॉ. श्री. रा. पारसनीस एम्. ए.

सन १९३३.

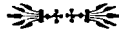
किंमत १२ आणे.

(सर्व हक प्रकाशकाच्या स्वाधीन.)

मुद्रक व प्रकाशक—

ए. ए. शंकर नरहर जोशी, चित्रशाळा प्रेस, १०२६
सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

प्रस्तावना.

मुंबई विश्वविद्यालयानें १९२४ सालच्या परमानंद पारितोषिकाकरितां “ ना. गोपाळ कृष्ण गोखले यांचें चरित्र व कार्य ” या विषयावर निबंध मागाविले होते. त्या बक्षिसाच्या निमित्तानें प्रस्तुत चरित्र प्रथम लिहिण्यांत आलें; आणि तें परीक्षकांच्या पसंतीस उतरून त्याला अर्धें पारितोषिक मुंबई विश्वविद्यालयाकडून मिळालें. मराठीमध्ये ना० गोखले यांची एक दोन त्रोटक चरित्रे अगोदरच प्रसिद्ध झालेलीं होती. प्रस्तुत चरित्र लिहिल्यानंतर दोन चरित्रे प्रसिद्ध झालीं. अशा परिस्थितींत फिरून एक लहानसें चरित्र प्रसिद्ध करण्याचें तादृश प्रयोजन नाहीं असें वाटत होतें. जमाविलेल्या सामुग्रीच्या आधारेणें एक विस्तृत चरित्र लिहावें असाही विचार कांहीं दिवस माझ्या मनांत घोंळत होता; परंतु हें कार्य ना० गोखले यांच्या अनुयायीवर्गापैकीं लेखकांकडून केले जात आहे असें त्यावेळीं कळल्यानंतर तो नाद सोडून दिला, आणि आतां ज्या स्वरूपांत चरित्र लिहिलें त्याच स्वरूपांत किरकोळ फेरफार करून तें प्रसिद्ध करीत आहे.

प्रस्तुत चरित्र लिहिण्याची कल्पना सुप्रसिद्ध लेखक व ‘ महाराष्ट्रा ’- चें सहसंपादक माझे मित्र श्री. ग. व्यं. माडखोलकर यांनीं सुचविली. एवढेंच नव्हे तर चरित्रलेखनास उपयोगी अशीं कांहीं सामुग्रीहि त्यांनीं मला दिली. त्यांच्या मदतीचा उल्लेख करून त्यांचें आभार मानणें मी माझे कर्तव्य समजतां. चरित्रलेखनाला खरें साहाय्य तीर्थस्वरूप बापूजी मार्टंड आंत्रेकर संपादक ज्ञानप्रकाश, यांचें झालें. माहिती कोठें मिळेल हें अचूक सांगणें, ज्ञानप्रकाशाच्या फाइली व भारत-सेवक समाजांतील पुस्तकें देणें व लिहिलेला मजकूर वाचून पाहून त्यांत दुरुस्ती सुचविणें हें तर त्यांनीं केलेंच परंतु त्यांच्याशीं संभाषण करितांना मिळालेल्या माहितीची किंमत अमोल आहे. वास्तविक पदातां ना. गोखले यांचें विस्तृत चरित्र लिहिण्याचें ती. बापुरावांनीं मनावर घेतलें आणि चरित्र लेखनास आवश्यक असणारें स्वास्थ्य त्यांना मिळालें तर ना. गोखल्यांच्या

विस्तृत व सांगोपांग चरित्राची जी उर्णाव आज भासत आहे ती दूर झाल्यावांचून राहणार नाही. मराठी वाङ्मयाच्या सुदैवाने ही कामगिरी त्यांच्या हातून होवो एवढीच परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

माझे मित्र डॉ. रा. अ. राईरकर यांनी प्रस्तुत चरित्र प्रसिद्ध करण्याबद्दल प्रोत्साहन देऊन खटपट केली नसती तर हे चरित्र आणखी किती तरी वर्षे तसेच पडून राहिले असते. त्यांनी केलेल्या मदतीबद्दल त्यांचे जाहीर आभार मानणे त्यांना आवणार नाही; परंतु माझ्या स्वतःच्या समाधानाकरिता हे गोड ऋण नमूद करणे मला अवश्य वाटते.

श्री. रा. ग. हर्षे वाङ्मयविशारद आणि माझे धाकटे बंधु चि. न. रा. पारसनीस एम्. ए. यांचीहि निरनिराळ्या प्रकारची मदत झाली आहे. या सर्वांचा मी आभारी आहे. तसेच "चित्रशाळा" प्रेसचे मॅनेजर रा. शंकरराव जोशी यांनी प्रस्तुत चरित्र छापण्याचे स्वीकारून अल्पावधीत प्रसिद्ध केले याबद्दल त्यांचेहि आभार मानणे जरूर आहे.

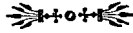
सांगली
फेब्रुआरी १९३३

}

श्री. रा. पारसनीस.

अनुक्रमणिका.

लेखकाचे चार शब्द.
प्रस्तावना.
उपोद्धात.
१ जन्म व विद्याभ्यास. १
२ सार्वजनिक आयुष्यक्रमास सुरवात ११
३ ' सुधारक ' व ' सार्वजनिक सभा ' २९
४ इतर संस्था:- (अ) काँग्रेस (१) (आ) मुंबई विश्वविद्यालय (इ) प्रांतिक कौन्सिल (ई) पुणे म्युनिसिपालिटी ३८
५ वेल्वी कमिशन व माफी प्रकरण ५०
६ खाजगी हकीगत व स्वभावनिरीक्षण ६२
७ वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांतील कामगिरी ७७
८ काँग्रेस (२) ९४
९ मोर्ले-मिंटो सुधारणा ११०
१० 'भारतसेवक समाज' व 'रानडे-स्मारक' १२१
११ दक्षिण आफ्रिकेतील सफर १२८
१२ अखेर ! १४०
परिशिष्ट:- विलायतच्या सफरी १५१

संदर्भग्रंथांची सूची:

सूचना—युनिव्हर्सिटीच्या नियमाप्रमाणे ही सूची शक्य तितकी संपूर्ण केली आहे.

मराठी पुस्तके.

- (१) गोखले घराण्याचा इतिहास (२) प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांना लिहिलेलें 'मासिक मनोरंजनां'तील गोखल्यांचें चरित्र (३) ग. र. अभ्यंकर कृत गोखल्यांचें चरित्र (४) महात्मा-गांधींचें चरित्र—(सौ. अवंतिकाबाई गोखले) (५) लो. टिळकांचें चरित्र (न. चिं. केळकर) (६) 'मासिक मनोरंजन'चा आगरकर अंक (७) विविध-ज्ञान-विस्तारांतील वाग्भट नारायण देशपांडे यांचा लेख (८) 'नवयुग' व 'चित्रमयजगत्'मधील गोखल्यांवरिल मृत्युलेख (९) न्या. रानडे यांचें चरित्र (न. र. फाटक) (१०) आमच्या आयुष्यांतील आठवणी (श्री. रमाबाई रानडे) (११) दादाभाई नौरोजी यांचें चरित्र (ना. सि. फडके) (१२) 'केसरी' व 'ज्ञानप्रकाश' यांच्या फायली (फक्त कांहीं वर्षांच्या) (१३) टिळकजीवनरहस्य (आंबेकर).

इंग्लिश पुस्तकें.

- (1) Speeches of Gokhale. (2) Life of Gokhale by R. P. Paranjpye. (3) Recollections, by Viscount Morley. (4) Life of Sir P. M. Mehta by H. P. Modi. (5) Life of R. C. Dutt by J. N. Gupta. (6) Life of Sir William Wedderburn by S. K. Ratchiff. (7) Life of A. O. Hume by Sir William Wedderburn. (8) Indian Unrest-by Sir Valentine Chirol. (9) New Spirit in India-by Nevinson. (10) India in Transition-by H. H. The Aga Khan. (11) How India wrought for freedom-By Annie Besant. (12) Indian National Evolution-By A. C. Muzumdar. (13) Reminiscences of Hon. Mr. Gokhale-by D. E. Waccha. (14) Souvenir of Gokhale's South African Tour. (15) Struggle in South Africa-by H. S. L. Polak. (16) India and the Empire-by B. C. Pal. (17) A case for Indian Home Rule-by N. C. Kelkar. (18) Public Services in India-By Hon. Mr. Kunzaru. (19) Gokhale and Indian Economics-by Prot. V. G. Kale. (20) Files of ' Leader ' ' Maratha ' and ' India ' (of some years).

Reports, Pamphlets etc.

- (1) Reports of the Servants of India Society. (2) Reports of the Deccan Sabha. (3) Report of Panade Economic Institute. (4) Some Numbers of Quarterly Journal of the Poona Sarvajanic Sabha. (5) Parliamentary Debates, Volume of the year 1909-(Third Reading of the India Bill in the House of Lords.). (6) Montagu-Chelmsford Report 1919.

उपोद्धात.

'The East bowed low before the blast in patient
deep disdain,
She let the legions thunder past,
And plunged in thought again.'

—Mathew Arnold.

ज्या दोन राष्ट्रांची संस्कृति समसमान आहे त्यांमध्ये लढा उत्पन्न झाल्यास व्यक्तीला महत्त्व येतं. कारण अशा वेळेस संस्कृतीचा किंवा सुधारणेचा एकान्तिक फायदा कोणत्याही एका राष्ट्राला मिळत नसतो. दोन्ही राष्ट्रांचा त्यांवर सारखाच हक्क असतो आणि युद्धाला तोंड लागलें म्हणजे सुधारणेचा शक्य तो फायदा घेण्याचे प्रयत्न प्रत्येक राष्ट्रकडून केले जातात. संस्कृति समान असली म्हणजे राष्ट्रांचें भाग्य व्यक्तीच्या कर्तृत्वशाली हिंमतीवर अवलंबून असतें. स्वार्थावर निखारे ठेवून व मतभेदालाला मूठमाती देऊन राष्ट्रकार्यार्थ सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या व्यक्ति राष्ट्रांत ज्या मानानें अधिक त्या मानानें त्या राष्ट्राला यशाचा संभव अधिक. परंतु कलहाच्या दारुण वणव्यांत उडी घेणाऱ्या दोन राष्ट्रांपैकीं एकाला जर श्रेष्ठतर संस्कृतीच्या चिलखताखाली आपल्या देहयष्टीचें संरक्षण करितां येत असेल तर दुसऱ्या राष्ट्रस आज ना उद्यां नामोहरम व्हावें लागतें. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी हिंदुस्थानांत चाललेला झगडा केवळ दोन राष्ट्रांमधील नसून दोन संस्कृतींतील होता. कात टाकलेल्या नागिणी-प्रमाणें नूतन आवेशानें पाश्चात्य संस्कृति संचार करूं लागली होती. तुंबलेल्या जलास पाट फोडिला म्हणजे पाण्याचा अनिरुद्ध ओघ सरूं व्हावा त्याप्रमाणें तेरा चौदा शतकें 'पोप'च्या साक्षात् नियंत्रणाखालीं घालविल्यामुळें युरोपच्या प्रगतीचा थांबलेला प्रवाह नव-जीवनाच्या चळवळीमुळें द्विगुणित वेगानें वाहूं लागला होता. 'जें

आहे' त्याच्याबद्दल असंतोष व 'जें असावें' असें वाटतें तें हस्तगत करून घेण्याची आतुरता यूरोपीय समाजांत प्रस्फुरित होत असल्याचीं चिन्हे दिसत होती. अरिस्टॉटल व सेनेका यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पगडा हा वेळपर्यंत यूरोपवर बसला होता; इतका की, मध्ययुगीन युरोपांत उदारमतवादित्व व प्रगतिपरता याबद्दल विशेष प्रसिद्ध असलेल्या इंग्लंडमधील ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटींत व्यक्तींचें बौद्धिक स्वातंत्र्य हिरावून घेणारा खालील विचित्र नियम दिसून येतो. "Masters and bachelors who do not follow Aristotle Faithfully are liable to a fine of five shillings for every point of divergence." परंतु त्यांचें हें बेसुमार वजन बेकनच्या नवीन तत्त्वज्ञानामुळे हळूहळू नष्टप्राय होण्याच्या पंथास लागलें. हेमंत ऋतूमध्ये पणरहित व मृतप्राय दिसणाऱ्या वृक्षाला वसंतऋतूमध्ये पालवी फुटून फलपुष्पाच्या भारानें ते लवू लागाने त्याप्रमाणें मध्ययुगांत 'पाप'च्या एकतंत्री धर्मसत्ते-खाली कर्तृत्वहीन बनलेला यूरोपीय समाज नवजीवनाच्या चळवळीचे उदक पोटांत जातांच हालचाल करूं लागला व थोड्याच अवधींत त्यानें या नूतनोदित चैतन्याच्या प्रभावानें आपल्या बहुमुखी कर्तृत्वास सुरुवात केली. मध्ययुगांतील विद्यालयें सद्दोष असलीं तरी त्यांनींच ज्ञानाची लालसा समाजांत जागृत ठेविली होती. धर्मयुद्धामुळे (Crusades) भिन्न संस्कृतीशीं परिचय तर झालाच पण यूरोपीय राष्ट्रांतहि परस्परांशीं संवद्वन वाढलें. धर्ममठांत प्राचीन पुस्तकांचा संचय होतांच. या सर्व कारणसमुच्चयानें नवजीवनाच्या चळवळीस सुरुवात झाली. वाङ्मयक्षेत्रांत 'डांटे' 'पेट्रार्क' 'चॉसर' वगैरे कवींनीं मातृभाषांत ग्रंथरचना करून या चळवळीचा पाया घातला. हा वेळपर्यंत मोहोरवंद असलेल्या ग्रीक संस्कृतीचीं द्वारें उघडलीं

‘विद्योतिरिनो’च्या प्रसिद्ध पाठशाळेची स्थापना १४२३ मध्ये झाली. या पाठशाळेत ग्रीक भाषा व वाङ्मय शिकविण्यांत येई. राफेल व मायकेल अँजेलोसारखे लोकोत्तर शिल्पज्ञ, कोपर्निकस व ग्यालिलीओसारखे ज्योतिर्विद, कोलंबस मॅगेलनसारखे धाडसी प्रवासी आणि केप्लर-न्यूटनसारखे गणितज्ञ या मंडळींनी आपल्या शाखेंतील शोधांनी अवघ्या शतकाच्या अवधीत यूरोपमध्ये बद्धमूल झालेल्या व प्रगतीला हानिकारक होणाऱ्या विचारांच्या मगरमिठींतून यूरोपची सुटका केली. पदार्थविज्ञानशास्त्र व गणितशास्त्र यांनी आघाडी मारिली. ग्यालिलीओच्या टेलिस्कोपने ग्रहज्योतिषाच्या तत्कालीन समजुती पार बदलून टाकिल्या. १६७४ मध्ये मॅक्सोने आक्सिजनचा शोध लाविला व रसायनशास्त्राचा पाया घातला. अँडम स्मिथने व्यापारविषयक अस्वाभाविक नियंत्रणामुळे खुल्या व हितकारी स्पर्धेच्या अभावी देशाचे अपरिमित नुकसान कसे होतें हें सिद्ध केले. याच सुमारास जेम्स वॉटने वाफेच्या यंत्राचा शोध लाविला आणि १८२५ मध्ये स्टीफन्सनने वाहतुकीकडे त्याचा उपयोग कसा करावा हें सोदाहरण दाखविलें. १८३० मध्ये मॅचेस्टर ते लिड्हरपूल पहिली रेल्वे तयार झाली. इलेक्ट्रिसिटी अथवा विद्युच्छक्तीचा शोध १७५२ च्या सुमारास लागला होता. परंतु यंत्राच्या साहाय्याने विद्युच्छक्तीचे प्रवाह उत्पन्न करणारा डायनेमो १८३२ मध्ये मायकेल फॅराडे नामक शास्त्रज्ञानें शोधून काढिला. वरील हकिकतीवरून १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी युरोपची स्थिति कशी होती याची थोडीतरी कल्पना वाचकांना येईल.

याच्या उलट हिंदी संस्कृतीचे स्वरूप होतें. पौरस्त्य संस्कृति अवनत होतां होतां एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी तिला हीन व विकृत स्वरूप प्राप्त झालें होतें. हिंदुस्थानच्या भूतकालचीं शिखरे

मानवी दृष्टीला अज्ञात असलेल्या कालामध्ये घुसली आहेत आणि वैदिक वाङ्मयरूपी प्रदीपाच्या साहाय्याने प्रत्यक्ष दर्शन नाही तरी अनुमानाची कांस धरून त्यांची उंची किती आहे हे अजमावण्यांत अनेक विद्वानांचे श्रम खर्ची पडले आहेत. वैदिक वाङ्मयाचा काल हा वादग्रस्त प्रश्न आहे. काल कांहींहि ठरो; एवढें मात्र खरें कीं, प्रारंभापासून हिंदी संस्कृति एका विशिष्ट प्रवाहांतून वाहत चालली आहे. हिंदी मनाचा कल प्रामुख्याने अध्यात्मपर आहे. भौतिकशास्त्रांची सर्वस्वी उपेक्षा आम्ही केली असें म्हणतां यावयाचें नाही. परंतु भौतिकशास्त्राची जी कांहीं थोडीवहुत सेवा हिंदी राष्ट्रकडून घडली तिचा उगमहि धर्म व अध्यात्मशास्त्र यांच्या अभ्यासांतच सांपडतो. परंतु अध्यात्मशास्त्राला अवास्तव महत्त्व दिल्यामुळे जगाकडे व ऐहिक वैभवाकडे पाहण्याची आमची दृष्टि बदलली. जग हे मिथ्या असून भौतिक प्रगति अशाश्रित अतएव त्याज्य अशी कल्पना फैलावली. वेदांतांतील निवृत्तिपर शिक्वण समाजाच्या सर्व दर्जाच्या लोकांमध्ये मुरली. फ्रेंच ग्रंथकार सेनार्त म्हणतो, "The Hindu mind is very religious and speculative; an obstinate guardian of traditions, it is singularly insensible to the joys of action and to the solicitations of material progress." भौतिक शास्त्राकडे उपेक्षेच्या दृष्टीने पाहात असल्यामुळे आमच्या बौद्धिक शक्ति आध्यात्मिक प्रश्नांचाच खल करण्यांत कामास आल्या आणि त्याचा परिणाम एवढाच झाला कीं, एका तरी शास्त्रांत पारंगता मिळविल्याचें श्रेय आम्हांस संपादितां आलें. परंतु ही मनःप्रवृत्ति कायमची टिकली नाही. वेदांबद्दल चुकीच्या कल्पना व तन्मूलक अंधःश्रद्धा भूतकालाकडे अत्यंत आदरपूर्वक पाहण्याची प्रवृत्ति आणि भविष्यकालाबद्दल अवहेलनापूर्वक नैराश्य, या गोष्टीमुळे आमची आध्या-

स्मिक परंपरा देखील आम्हांस उज्वल राखतां आली नाहीं. मूलतः आध्यात्मिक विषयाकडे कल आणि बुद्धीचें स्वातंत्र्य नष्ट झालेलें, साहजिकच तर्कापेक्षां शास्त्रप्रामाण्याला महत्त्व चढलें आणि बुद्धीचा स्वतंत्र विकास खुंटला. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी हिंदुस्थानची अशी स्थिति होती; आणि पाश्चात्य संस्कृतीचा परिचय न होता तर हिंदुस्थान या स्थितींत किती काळ खिचपत पडला असतां हें सांगतां येणें कठीण आहे.

त्रिटिशांच्या संबंधामुळे आम्ही आमच्या स्वातंत्र्यास मुकलों. परंतु वाईटांतूनहि कित्येक वेळां चांगलें सांपडतें त्याप्रमाणें या संबंधामुळे पाश्चात्य संस्कृतीचे आम्ही वारसदार बनलों. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रभावानें आमच्या लोकांच्या मनांत नवीन आकांक्षा उत्पन्न झाल्या, परंतु ह्या आकांक्षा उद्दीपित होण्यास व समाजांतील प्रत्येक वर्गास जागें करून विचार करण्यास लावण्यास इंग्रजांच्या मध्यस्तीनें जी पाश्चात्य संस्कृति आमच्या समाजांत खेळविली गेली तीच अधिक कारणीभूत झाली. इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यानंतर राजकीय दृष्ट्या फरक घडून आलाच; परंतु इंग्रजांनीं राज्यांत ज्या अनेकविध सुधारणा घडवून आणिल्या त्यामुळे राष्ट्राचें सर्व सामाजिक आयुष्य बदललें जाऊन प्रत्येक घटकेंस आपण पूर्वीपेक्षां कोणत्या तरी निराळ्या अशा सत्तेखालीं आहों, अशी जाणीव समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीस होऊं लागली. भौतिक शास्त्राची अभूतपूर्व प्रगति झाल्यामुळे युरोपांत मुद्दां राष्ट्रांच्या आणि व्यक्तींच्या जीवितक्रमांत त्या प्रगतीनें आश्चर्यकारक क्रांति घडवून आणिली. या प्रगतीची हिंदुस्थानला आंच लागून इष्ट वा अनिष्ट असें फरक एथें घडून येण्यास शतकेंचीं शतके कदाचित् लागलीं असतीं; परंतु जें कार्य शतकांच्यानेंही होणें कठीण झालें असतें तें कार्य यक्षिणीची

कांडी फिरविल्याप्रमाणें अत्यंत थोड्या अवधीत इंग्रजांच्या व आमच्या अकल्पित संबंधामुळें घडून आलें.

या संबंधाचा अर्थ प्रथम हिंदी लोकांना उमगला नाहीं. भूत-कालीन स्वातंत्र्याकडे ओढा असणाऱ्या लोकांचे जीव नष्ट झालेल्या वैभवाबद्दल हळहळत होते. साहजिकच पाश्चात्य संस्कृति व संस्था यांचें खरें महत्त्व त्यांना कळलें नाहीं. उलट पाश्चात्य सुधारणांच्या दिखाऊ दिमाखानें दिपलेल्या लोकांना राजकीय पारतंत्र्यापासून देशाचें अहित कोठें व कसें होत होतें हें समजणें शक्य नव्हतें. परंतु वर्तमान परिस्थितीचा सर्व बाजूंनीं विचार करून परकीय सत्तेपासून फायदे कोणते झाले, तोटे कोणते होत आहेत आणि ते निवारण्याचे उपाय सर्व देशाला पटवून सांगणारा महात्मा हिंदुस्थानच्या सुदैवानें लौकरच जन्माला आला. दुर्बल व स्वलनशील मानवजातीच्या उद्धारार्थ संकैतानुरूप पृथ्वीवर प्रसंगोपात्त अवतीर्ण होणाऱ्या थोर विभूतींपैकीच न्यायमूर्ति रानडे हे एक होते. बुद्धिमत्ता व दूरदर्शीपणा यांच्या जोरावर माधवरावजींनीं राष्ट्राच्या रोगाचें बरोबर निदान केलें. परंतु सरकारच्या नोकरांची रुपेरी शृंखला त्यांच्या पायांत असल्यामुळें त्यांना सर्व गोष्टी आपल्या मनाप्रमाणें करतां आल्या नाहींत. लायक माणसांची कमतरता त्यांना नेहमीं भासे. ही त्यांची अडचण 'गोपाळ कृष्ण गोखल्यांनीं' अंशतः भरून काढली. इतकेंच नव्हे तर राजकीय आखाड्यांत गुरुच्या अपेक्षेपेक्षांहि अधिक कार्य गोखल्यांनीं केलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. समानधर्म अंतःकरणांना परस्परांची ओळख लौकर पटते आणि म्हणूनच रानड्यांची परंपरा गोखल्यांनीं कायम राखिली. रानड्यांचीं तत्त्वे गोखल्यांनीं प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या प्रखर कसोटीस उतरविलीं असें म्हटलें असतांही चालेल. गोखल्यांनीं केलेल्या या कामगिरीचें परिशीलन करणें हा प्रस्तुत चरित्राचा प्राधान्येकरून हेतु आहे.

भारतसेवक ना. गोपाळ कृष्ण गोखले.